

России // Гербовед. 1997. № 3. С. 95 - 99.

²⁷ Титов А. Конфессиональная символика Беларуси // Там само. 1997. № 9. С. 118-130.

²⁸ Ситий І. З історії української сфрагістики (на матеріалах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Родовід. 1996. № 14. С. 97.

²⁹ Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак. 1997. Ч. 16. С. 5.

³⁰ Бірюліна О., Рудецький П. Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії / Четверта наук. геральдична конф. (Львів, 10 - 12 листоп. 1994). Зб. тез, повід., допов. Львів, 1994. С. 8 - 11.

³¹ Маринович М. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області. Черкаси, 1997. С. 204; Петренко О. Лука-Мелешківська: Нариси історії села. Вінниця, 1999. Див. додаток.

³² Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. К., 1997. С. 205, 207.

³³ Кохан О. Перспективи розвитку особової геральдики в Україні / Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27 - 29 берез. 1997). Львів, 1997. С. 39 - 41.

³⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) СПб., 1836. Собр. II. Т. XI. Ст. 9756. С. 243 - 244.

³⁵ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф. Д-208. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 598, 699.

³⁶ Там само. Ф. Д-844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22 - 22 зв.

³⁷ Там само. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 276.

³⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1023. Спр. 334. Арк. 1 - 2.

³⁹ ДАВО. Ф. Д-653. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 62.

⁴⁰ Kopaliński W. Słownik symboli. Warszawa, 1990. S. 145.

⁴¹ Каменцева Е. Символика печатей духовенства... С. 97.

⁴² ДАВО. Ф. Р-113. Оп. 3. Спр. 84. Арк. 58.

⁴³ Там само. Ф. Р-196. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 49.

⁴⁴ ДАВО. Ф. Р-5035. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 271 - 271 зв.

⁴⁵ Сильвестр. Церковний устрій в Україні. Новий Ульм, 1946.

⁴⁶ С. 25. Троицкий П. Церковное братство села Винниковоц // Подольские епархиальные ведомости. 1868. № 14. С. 432 - 438.

⁴⁷ Там само. Ф. Д-802. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 56.

⁴⁸ Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1841. Т. 3. S. 282 - 283.

⁴⁹ ДАВО. Ф. Р-622. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15.

Оксана Пархоменко

СФРАГІСТИКА В КОМПЛЕКСІ СІД

Сфрагістика (від грец. sfragiv - печатка) - це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки. Печатками називають штемпелі, які вирізьблені на твердому матеріалі - камені, кістці, а також відбитки на золоті, сріблі, свинці, олові, сургучі, воску, папері тощо. Об'єктом сфрагістичних досліджень виступають також пломби, циліндри, були, геми, скарабеї, клейма, штампи, які можна вивчати як історичні пам'ятки, свідчення як минулих часів, так і сучасної доби.

Печатка є унікальним історичним джерелом. Саме вона донесла до наших часів в усталеному вигляді ту історичну інформацію, яку ми не можемо отримати з інших джерел. Вона, зокрема, віддзеркалювала специфіку та особливості суспільних, в т.ч. майнових відносин певної доби.

В умовах первісного общинного суспільства кожен рід обожнював яку-небудь тварину, її зображення слугувало родовим знаком, завдяки чому вони різнилися між собою. Із розвитком цивілізації та появою власності зображення тварин на окремих речах поступово замінювалося малюнками знарядь праці чи елементів предметів побутового вжитку. Родовий знак стає сімейним і відтепер ставиться на речах, що перебували у приватній власності сім'ї.

Спершу печатка була міткою свого власника. Її функція полягала в охороні та підтвердженні права особи на той чи інший предмет, зокрема, вирізняла його серед інших однорідних або подібних речей та предметів. Тому навіть первинно вона виконувала функцію вирізнення у найпростіших людських спільнотах. Саме з цього клейма - "предпечатки" походить печатка у всіх різновидах форм та функцій, що потім стали їй притаманні. Хронологічно межа перетворення мітки у власне печатку пов'язана з появою приватної власності. Таким чином відбувається трансформація функції вирізнення у функцію ідентифікації за певними знаковими ознаками, що містилися на печатках, які відтепер несли соціально значущу інформацію, відображали внутрішню структуру та диференціацію суспільства. Печатки стають вже приналежністю не будь-якого члена суспільства, а тільки представників па-

нуючого класу¹.

Вершиною соціальної організації в людській історії є держава. В кожному з історичних епох державами розроблялися притаманні лише їм печатки. Вони своєрідно відтворювали різні типи і форми державних утворень, а також віддзеркалювали інституціоналізацію державних органів. Матеріал, з якого вони виготовлялися, відповідав рівню розвитку технологій тогочасного виробництва. Так, в країнах Стародавнього Сходу найчастіше за все використовувалися печатки циліндричної форми, а в античному світі побутував такий їх різновид, як перстень. Значного поширення набувають печатки у середні віки, коли домінуючими стали т.з. вислі печатки. Зазвичай їх називали буллами. В залежності від металу, з якого були виготовлені печатки, вони отримали відповідні назви: золоті - хрисовули, срібні - аргіровули, свинцеві - молівдовули. В XIV-XVI ст. вислі печатки витісняються більш зручними - прикладними. Вони відтискувалися на воску, сургучі та більш надійній воскомастиці. Дослідження печаток як знака, що засвідчує документ, має велике значення для історичної науки, оскільки відображає не тільки специфіку певного суспільного ладу, а й стан матеріальної культури.

Розвиток історичної науки у нові часи спричинив розширення її структури, що було пов'язано як з внутрішніми потребами дисциплінарного процесу, так і з розширенням суспільних функцій науки. Своєрідний вияв цього ми спостерігаємо у вивченні писемних джерел, зокрема тих, які містили сфрагістичні пам'ятки.

У другій половині XIX ст. набуває поширення видання та дослідження найрізноманітніших видів писемних джерел, зокрема таких, які були завірнені печаткою. Відтак, відбувалося нагромадження джерельної бази для досліджень в галузі сфрагістики. Печатки широко використовували для сфрагістичної експертизи писемних джерел, проте їх почали вирізняти і як власне пам'ятки історії, матеріальної культури і мистецтва. Поступово зростала роль сфрагістичних джерел при вивченні певних питань історичного минулого, розширювалось поняття предмету цієї спеціальної історичної дисципліни. Отже, коло питань, які розглядає сфрагістика, стає досить широким і постійно збільшується.

Сфрагістика посідає важливе місце в системі СІД. Вона тісно пов'язана з геральдикою, нумізматиною, генеалогією, символікою, палеографією, епіграфікою, емблематикою, дипломатикою, археологією, історією мистецтва, історичною географією та низкою інших дисциплін. Зображення, символи та емблеми сфрагістичних пам'яток використовуються для студій з геральдики. Вони містять цінні відомості про появу, розвиток, становлення та функціонування гербів. XII-XIII ст. - час появи лицарської геральдики. Первісно на печатках феодалів зображення обов'язково супроводжувалося написом (легендою) з ім'ям та титулом власника. Проте, герб сам по собі досить чітко через певну знакову систему вказував на нього. Печатка ж разом із зображенням на ній гербом ставала своєрідним знаком роду, передавалася у спадщину від батька до сина, засвідчувала соціальне становище її власника в ієрархії суспільства.

Зв'язок сфрагістики та геральдики спостерігаємо на зображеннях особистих печаток. Наявність на пам'ятках матеріальної культури знаків печаток та гербів дозволяє встановити їх власницьку приналежність. Блискучий приклад - дослідження Б.О.Барвінського, де визначається власник срібного кубка, що зберігається в Черніговському музеї старожитностей. Вчений доводить, що завдяки аналізу зображення на печатці, власником був не Дмитро Ростовський (за твердженням О.Лазаревського), а переяславський полковник Райча Димитрашку². Ще один приклад - дослідження А.А.Покорної про печатки українського дворянства XVII-XVIII ст., із зображеннями гербів. Саме завдяки геральдичним знакам автором визначаються власники низки печаток³.

Дослідники не раз вказували на важливе значення печаток для дослідження міської геральдики, оскільки саме печатки є надійнішим джерелом, закарбувавши у своєрідній формі знакову систему гербів⁴. Печатка з зображенням герба в середні віки була засобом засвідчення документів і тривалий час заміняла навіть підписи людей, які належали до привілейованих верств. Якщо збереглася хоча б одна гербова печатка на документах міста, то завдяки її зображенням є можливість встановити його герб. Проте тут існують й певні проблеми, розв'язання яких потребує залучення додаткових джерел. Зокрема, складно визначити малюнок герба міста

при наявності кількох печаток з різними або неоднаковими символічно зображеними знаками. У цьому випадку допомагають такі документи, як привілеї, записи в міських актових книгах, а також особисті печатки князів, бояр тощо. Найчастіше труднощі виникають при реконструкції гербів стародавніх міст, печатки яких сягають у XIII-XIV ст., і за час свого функціонування зазнали ряду змін. Проте, якщо місто перебувало у приватній власності, то гербом його найчастіше ставав герб засновника-власника. При наданні місту самоврядування (Магдебургії, що характерна для українських земель) герб міг змінитися. Але частіше до нього вносили лише деякі зміни. Досліджуючи це питання, І.Сварник серед причин зміни символіки міст Галичини визначив втрату громадою міст привілеїв, зміну статусу населеного пункту, або власника, політичні мотиви тощо⁵. Отже, взаємозв'язок сфрагістики та геральдики є очевидним, а використання методик дослідження кожної з них досить плідно позначається при вирішенні питань, що стосуються обох дисциплін.

Найменування титулування осіб у написах печаток дають певні відомості для іншої галузі СІД - генеалогії. Хоча сфрагістичні матеріали використовуються для простеження родових відносин ще не досить активно, та вже з'явилися перші розвідки, де печатки залучаються до досліджень саме з генеалогії⁶.

Ще одна галузь історичної науки, що має зв'язок із сфрагістикою - нумізматику. Так, в Київській Русі для підтвердження вірогідності монет на їх зворотній стороні (реверсі) карбували печатку - знак великого князя, як, наприклад, тризуб на монетах князя Володимира Великого. Часто печатки та монети виготовлялися тими ж самими майстрами і мали багато спільного у засобах їх обробки та передачі малюнка.

Чимало інформації, яка запозичується для різних дисциплінарних студій, репрезентовано у нумізматичних та сфрагістичних роботах з історії давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я. Так, у статті І.В.Соколової "Монети и печати византийского Херсона"⁷ розглядаються деякі аспекти історії цього міста VI-XIV ст. При цьому автор спирається в своєму дослідженні на відомості, які надають нам монети і молівдовули (привісні свинцеві печатки). Взаємозв'язок та співіснування цих пам'яток очевидний, особливо в період IX-XI ст.,

про що свідчать дослідження археологів. Одночасна поява печаток з назвою міста і монет з девізом "Поліс Херсонес" в середині IX ст. дозволила зробити висновок про особливий статус Херсонеса як міста в складі Візантійської імперії та про існування посади архонтів. Подальше зникнення цих написів як на печатках, так і на монетах наприкінці IX ст. свідчить про поступовий перехід влади в місті до намісника імператора. Надалі більшість виявлених печаток належала стратігам. Відродження самоврядування міста за даними монет і печаток відбувалося тільки на початку XI ст. Особливо автор відзначає той факт, що ці пам'ятки відбивають різні сторони життя міста, а саме: монети, головним чином, економічну та політичну, молівдовули - адміністративний устрій Херсонеса і, в такий спосіб доповнюють інформацію, наявну на різних носіях. Зокрема, за печатками можна прослідкувати зміни в управлінні містом, його зв'язки з метрополією. З'ясувавши датування пам'яток, можна вивчати закономірності в розвитку інститутів влади, виявити причини тих чи інших змін та явищ. Отже, вивчення монет і печаток у їх взаємозв'язку має багато спільних аспектів, хоча їх інформація різноманітна у своїх виявах.

Існують й приклади використання інформації з джерел сфрагістики, нумізматики та геральдики одночасно. Так, в статті О.Огневої "Сфрагістика та нумізматику про герб Волині" на основі аналізу різних розміщень герба в актах литовських князів XIV ст. досліджено питання зміни статусу Волині у відносинах з Литвою⁸.

Сфрагістичні відомості активно використовуються у працях з символіки та емблематики. Її навпаки, різноманітні символи і емблеми часто зображували на сфрагістичних пам'ятках⁹.

Слід підкреслити особливий зв'язок сфрагістики з політичною символікою. Державні печатки є важливим джерелом при вирішенні питань стосовно тлумачення певних політичних символів. Вони можуть слугувати змістовним матеріалом для реалізації важливих ідей державної політики, подавати відомості про суверенітет або підданство, з'ясовувати вектори внутрішньої, а, іноді, й зовнішньої політики.

Форма літер, система скорочень слів, стиль і характер написання лєгенд на печатках поєднують сфрагістичні студії з методикою дослідження палеографії та епіграфіки. Це може

спричинити появу низки синтетичних праць міждисциплінарного характеру.

Оскільки сфрагістика, як галузь СІД виокремилася з дипломатики, то ці науки й досі перебувають у тісному зв'язку. Дані сфрагістики залучаються для визначення автентичності й авторства документів, а дані дипломатики - для встановлення вірогідності джерел сфрагістичних¹⁰.

За допомогою сфрагістичних пам'яток, знайдених під час археологічних розкопок, можна прослідкувати культурні зв'язки між народами. Це стосується передусім гончарних клейм та гем. Завдяки знахідці кладу гончарних клейм в Переяславі було встановлено, що клейма-двозуби та тризуби зустрічаються, в основному, на південних та південно-західних землях Київської Русі - біля міст Києва, Чернігова, Вишгорода, Переяслава¹¹.

Сфрагістика тісно пов'язана й з історією мистецтва та побуту народів. З найдавніших часів печатки виготовляли гравери-золотарі. Численні сфрагістичні пам'ятки, що дійшли до нашого часу, свідчать про високий професійний рівень їх виробників. Вони можуть прислужитися у дослідженнях з історії розвитку ремісництва та матеріальної культури.

У працях з історії культури та архітектури міські печатки використовуються досить широко завдяки своїй інформативності. Отже, велика їх група - печатки із зображеннями архітектурних споруд населених пунктів. Так, на печатках закарбовані - головна в'їзна брама м.Львова й Новгорода-Сіверського¹², оборонні вежі, мури міських укріплень, замки, храми (печатка м.Острог із зображенням Богоявленського собору¹³), навіть ансамблі міських будівель (м.Заліщик¹⁴). Варто відзначити, що у ряді випадків на печатках споруди міста зображені графічно близько до оригіналу. Іноді на печатках зображено архітектурні пам'ятки, які не дійшли до нашого часу. Відтак інформація про них набуває особливого значення, бо є важливим джерелом до історії архітектури.

Принагідно зауважимо, що сфрагістичні дані сьогодні недостатньо залучаються при вивченні проблем історії господарювання, побуту та матеріальної культури. Іноді на відбитках печаток можна знайти відомості про головну галузь промислу жителів міста. Так, зображення діжки солі на печатках міст

Дрогобича, Калуша або Долини свідчать про головні заняття жителів міста - добування солі і торгівля нею¹⁵.

Відомі дослідження, в яких дані сфрагістики використовувались при відтворенні та реконструкції зовнішнього вигляду наших предків, їхнього вбрання. Цікавою з огляду на це є стаття О.А. Брайчевської "Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих головних уборів давньоруського часу"¹⁶. Авторка відзначає, що на печатках та монетах часто зустрічаються зображення головного убору - клобука. Це високий головний убір, який носили, зазвичай, князі, бояри та монахи. Перше зображення людської постаті у повний зріст та в клобуку з'явилося на печатках Святослава Ярославича (1054-1076). Такий головний убір зустрічається на печатках князів, патронами яких були князі-мученики святі - Борис та Гліб. Цікаво, що на печатці з Вишгорода на шапці Гліба є підвіски-перпендули. Дослідниця вважає, що так давньоруські князі наслідували зовнішні атрибути візантійських імператорів. Одним з таких атрибутів у тогочасній Візантії була корона з перлинами у вигляді підвісок-перпендул.

Окремі дані сфрагістики використовують у своїх дослідженнях археологи та географи. За допомогою сумарного дослідження сфрагістичних пам'яток можна відтворити навіть торговельні шляхи.

Короткий перелік використання сфрагістичного матеріалу при створенні праць з інших галузей СІД засвідчує, що дана наука тісно пов'язана з їх комплексом. Використання наукових розвідок суміжних дисциплін, своєрідне "співробітництво" вже має певні традиції й дає результати. Однак, чимало питань міждисциплінарних зв'язків, зокрема щодо форм та методів запозичення сфрагістичного матеріалу для студій з обсягу інших дисциплін та галузей історії, потребують ще подальшого вивчення.

¹ Соболева Н. Русские печати. М., 1991.

² Барвінський Б. Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики // ЗНТШ. Львів, 1925. Т. 138-140. С. 83-103.

³ Покорна А. Печати с гербами украинского дворянства // Ну-

мизматика и эпиграфика. К., 1971. Вып. 4. С. 68-74.

⁴ Маркевич О. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики// Історичні джерела та їх використання. К., 1969. Вип. 4. С. 246-254; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986. С. 49-90.

⁵ Сварник І. Зміна символіки міських печаток Галичини // Третя наук. геральдична конф. (Львів, 4 -5 листоп. 1993) 36. тез, повід. та допов. Львів, 1995. С. 11-12; Див також: Гречило А. До питання про виникнення гербів українських міст XIV-XVII ст. Там само. С. 30-31.

⁶ Молчанов А. Об атрибуции личнородовых знаков князей Рюриковичей X-XIII вв.// ВИД. 1976. Вып. 16. С. 66-83; Бірюліна О. Герб та генеалогія Данила Братковського// Третя наук. геральдична конф...С. 5-6.

⁷ Соколова І. Монеты и печати византийского Херсона. Л., 1983.

⁸ Огнева О. Сфрагистика та нумізматика про герб Волині//Третя наук. геральдична конф...С. 57-58.

⁹ Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. К., 1989; Іваненко М. До питання про визначення змісту символів, гербів та емблем//Вісник Київського університету: Історичні науки. 1989. Вип. 31. С. 55-57.

¹⁰ Дашкевич Я. Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст.: Нарис з української дипломатики//Архіви України. 1968. №1. С. 20-27.

¹¹ Колибенко О. Колекція гончарних клейм з Переяслава// Третя наук. геральдична конф...С. 43-45.

¹² Румянцева В. Львів: Герби міст України//Наука і суспільство. 1988. №3. С. 40-41.

¹³ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов...С. 55.

¹⁴ Маркевич В. Печатки міст України...С. 360.

¹⁵ Там само, с. 361.

¹⁶ Брайчевська О. Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих уборів давньоруського часу// Старожитності Південної Русі: Матеріали III іст. -археол. семінару "Чернігів і його округа в IX - XIII ст".(Чернігів, 15-18 травня 1990)Чернігів, 1993. С. 112-118.

ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ІКОНОГРАФІЯ